

SH.SEYITOVTIŃ «XALQABAD» ROMANÍDA TUWÍSQAN TÚRKIY TILLERDEN (ÓZBEK, QAZAQ, TÚRKMEN) KIRGEN SÓZLERDIŃ QOLLANÍLÍWÍ

Tolibaev Azamat Xojalesovich

NMPI, magistrant

Annotaciya: Biz bul maqalamızda qaraqalpaq ádebiyatınıń kórnekli wákili, jazıwshı Sh.Seyitovtıń «Xalqabad» romanında tuwısqan túrkiy tillerden (ózbek, qazaq, túrkmen) kirgen sózlerdiń qollanıw ózgeshelikleri haqqında sóz etemiz.

Gilt sózler: *til normaları, sózlik quram, ózlestirilgen sózler, túrkiy tillerden ózlesken sózler.*

Sh.Seyitovtıń «Xalqabad» romanınıń sózlik quramında túpkilikli túrkiy tillerine ortaq óz sózlik qatlam menen birge basqa tillerden – arab-parsı, orıs, tuwısqan túrkiy tiller hám basqa tillerden kelip kirgen sózler belgili orındı iyeleydi.

Jazıwshınıń «Xalqabad» romanınıń sózlik quramında tuwısqan túrkiy tilleri – ózbek, qazaq, túrkmen, tatar tillerinen kirgen sózler ushıraydı. Bul tillerden sózlerdiń jumshalıwı, birinshiden, epopeyadağı personajlardıń milletinen kelip shıǵıp, tillik ózgesheliklerin kórsetiw bolsa, ekinshiden, sol dáwirdegi súwretlenip atırǵan waqıyalardı boyawlıq jaqtan ele de ashıq etip jetkeriw maqsetinde tuwısqan túrkiy tillerdiń sózleri qollanılgan.

1) ózbek tilinen kirgen sózler. XVIII ásirdeń aqırlarında qaraqalpaq xalqınıń tiykarǵı bólegi Xorezm oypatlıǵına kóship kelip mákanlasqannan keyin Xorezm xanlıǵında júrgizilgen siyaseti, mádeniyati, úrp-ádetleri, dástúrleri qaraqalpaqlar arasına keńnen tarqala basladı. Bulay tarqalıwınıń negizgi sebepleriniń biri qaraqalpaqlardıń jumıs islep, ózbek xalqı jasaytuǵın aymaqlar, Xiywa, házirgi Ámiwdárya, Beruniy, Tórtkúl aymaqlarına qol ushı talap izlep barıwı, Xiywa xanlıǵı ózbekleriniń qaraqalpaqlar arasına kelip, sawda-satıq jumısların alıp barıwı – ózbek tiliniń qaraqalpaqlar arasına da keńnen tarqalıwına sebepshi boldı. Shıǵarmada tiykarınan bas qaharmanlardıń biri bolǵan Qudaybergen shundiydıń tilinde ózbek tiliniń leksemaları, elementleri kóp ushıraydı. Mısallar:

«Arqa muz degen bar deydi, qısı-yazı muzı erimesemish, *shuyaqlarda* jasaǵanlardıń da ármanı barmeken», dep bolıp, «haw, onda paxta pispey qaladıǵo!» (I, 16).

- Meniñ familiyamdı ne qılayın dep ediñiz *sizlár!* – dep, birden topalañ salıp kirdi (I, 21).

Qunnazar aqsaqaldı, *shul* arqalı awıldıñ keñes húkúwmetin qorladıñızlar, men bunı bu turısında qoymayman, yazaman da jañağı xorlap jibergenleriñizdiñ hámmesine qol qoydırıp, aydayman joqarığa... (I, 21).

Qunnazar aqsaqaldı, *shul* arqalı awıldıñ keñes húkúwmetin qorladıñızlar, men bunı bu turısında qoymayman, *yazaman* da jañağı xorlap jibergenleriñizdiñ hámmesine qol qoydırıp, aydayman joqarığa... (I, 21). - *Yazaman*, hawwa, *yazbay* nesi bar! (I, 21).

Májilis ashıwğa Sayımbet penen Qunnazar aqsaqal kelgende-aq onıñ bereketi qashıp, ishinde *mamaqaldıraq* turıp edi (I, 26).

Shundiytıp, *kátte* xalıqtı toz-toz etip, kishireytip taslağan *shu* mañlayı qattı esengeldiniñ uruwshılıǵı boldı-aw! (I, 27).

Barlıq *ittipaq* ushın juwap beredi! – dep jekirinip edi, «ittipaqına» ózbek bolsa da hátte Baltabay da túsınbey qaldı (I, 28). Keltirilgen mısallardaǵı «yaz» - jaz, «sizlár» - sizler, «shul» - sol, usı, «yazaman» - jazaman, «mamaqaldıraq» - gúldirmama, «kátte» - úlken, «ittipaq» - awqam sıyaqlı sózler ózbek tiliniñ leksemaları bolıp, shıǵarma qaharmanlarınıñ tilinde qollanılıp, olardıñ tipik xarakterin ashıp beriwge de xızmet qılǵan. Demek personajlardıñ milletinen kelip shıǵıp, qaharman tilinde ózbek tili elementi sheber qollanılǵanlıǵın kóremiz. Jazıwshı ózbek tili elementin qollanıw arqalı súwretlenip atırǵan waqıyalardıñ isenimli bolıwı, qaharmannıñ xarakterin, sana-sezimin sheberlik penen kórsete alǵan.

2) Qazaq tilinen kirgen sózler. Sh.Seyitovtıñ «Xalqabad» romanındaǵı qazaq tilinen kirgen sózlerdiñ qollanıwı, tiykarınan sol dáwirdegi jámiyettegi sociallıq jaǵdaylar menen baylanıslı. Keñes húkieti ornaǵannan keyin, Qazaqstan Respublikasında iri jer iyeleri, sharwashılıq penen shuǵıllanıwshı baylardı saplastırıw maqsetinde olardıñ mal-múlkleri tartıp alınıp, konfiskaciya etiledi. Soǵan baylanıslı qazaq xalqı 1932-jılı Ústirt tegisligi menen Qaraqalpaqstan Respublikasınıñ aymaǵına qaray kóshiwge májbúr boladı. Shıǵarmada usı dáwir waqıyaları ayqın sáwlelelengen hám sol waqıyalar qatnasıwshıları

bolgan qazaq xalqı wákilleriniń tillik ózgeshelikleri shıǵarmada da óz kórinisin tapqan.

Mısallar:

Berdikárim onıń esiktiń awızına kelip qalǵan hayalǵa: «*ári tur*, soń keleseń» dep atırǵanın esitti (I, 13).

- Yapırmay-oy, túk shamańız qalmaptı ǵoy, *tizeńiz* qalt-qalt etedi, *qalqam*, *ózińizdi* berk ustańız! – dep, ábden qayırqomsıp qaldı (I, 145).

Al, xosh, qoya tur, udarnik *jeńeshem* qalay? (I, 162).

- Biziń bir qashar adasıp sizlerge barǵan eken, malshińız en salıp jiberipti, *kórshi* otırıp, bul iytligińiz *tipti* bolmaydı! (I, 28).

- *oybay-aw*, úsh pravlenie múshesi usındamız ǵoy (I, 29). - *oybay-aw*, *áli* maydalaymın ǵoy! (I, 91). – *oybay-aw*, Názeke, *qázir* shóp salıp, qudıqqa suwǵa ketti (I, 91).

Qazaqlar esitse munı, *tónaw* orınbordan kóship keler edi, *iy-yaá!* – dep shulǵınıp keldi de, qayıp hesh kimgе parasat bermedi (I, 30).

Keltirilgen mısallardaǵı «*ári tur*» - arman tur, «*tize*» - dize, «*qalqam*» - bawırım, janım, «*jeńeshem*» - jeńgem, «*kórshi*» - qońsı, «*tipti*» - dım, «*oybay*» - oy, «*áli*» - ele, «*tónaw*» - sol, «*iyya*» - awa sıyaqlı sózler qazaq tiline tán sózler bolıp, shıǵarma qaharmanlarınıń tilinde qollanılǵan. Tiykarınan qazaq milletine tán qaharmanıń tilinde qazaq tili elementleri kóbirek jumsalǵanlıǵın kóremiz. Jazıwshı bul arqalı waqıya súwretlengen dáwirdegi xalıqtıń kún kóris jaǵdayı, jámiyetlik, sıyasıy-ekonomikalıq turmısı haqqında maǵlıwmatlar beriw menen birge qaharmanıń xarakterin de sheberlik penen ashıp beriwge erisken.

3) Túrkmén tilinen kirgen sózler. Qaraqalpaqlardıń XIX ásirde Xorezm xanlıǵı aymaǵında jasawshı túrkmenlerdiń yawmıt, teke ruwları menen qońsı otırıwı, qarım-qatnas jasawı, sonday-aq, sol dáwirdegi jámiyetlik-siyasiy jaǵdaylarǵa túrkmen xalqınıń da belsendi aralasıw halatları shıǵarmada ayqın sáwlelengen. Romanda túrkmen tiline tán tómendegidey mısallardı keltiriwge boladı. Mısallar:

Maldı bir bazarshı ustap tur, «*doǵanıńdı* úlken bir dáw ustaap ketti!» deydi (I, 364).

Al men kózimniń tirisinde seni jawǵa *berjaqdál!* dep qara-ap tur! (I, 364).

Keltirilgen mısallardaǵı «*doǵan*» sózi «*tuwısqan*», «*berjaqdál*» sózi «*bermeymen*» degen mánilerdi ańlatadı. Sh. Seytov túrkmen tili elementlerin ádebiy shıǵarmadaǵı

waqıyanı kórkem súwretlewde, dáwir shınlıgın ashıp beriwde, qaharmannıń minez-qulqın oqıwshıǵa tásirli qılıp jetkeriwde orınlı paydalanǵanınıń gúwası bolamız.

4) Tatar tilinen kirgen sózler. Romandaǵı tatar tiliniń elementleriniń qollanıw sebeplerin de sol dáwirdegi jámiyetlik-siyasiy háreketlerden izlewimiz kerek boladı. XX ásirde «jadidler háreketi»niń siyasiy maydanǵa keliwi, tatar xalqınıń orta Aziya hám Qazaqstan aymaǵına ilim, bilim taratıwǵa qosqan úlesleri ayırıqsha boldı. Ásirese, Keńes húkimetiniń ornawı menen, húkimet adminstraciyası arasında tatar milletine tán bolǵan basshı lawazımdaǵı adamlardıń kóbeyiwi, tatar tiliniń usı aymaqlarǵa tarqalıw procesin jáne kúsheytiwge sebepshi boldı. Shıǵarmada sáwlelengen waqıyalar da usı dáwirlerge, yaǵnıy XXásirdiń 20-30-jıllarına tuwra keledi. Mısallar:

Iyshanǵa: «*abzıy*, balańa Póshkindi úyrettim» - depti (I, 87).

- Sizge, balaqay, kim *ikani kirek* emes, ne degeni kerek. Tak chto, qulaǵınızdı tutup turǵaysız, - dep, gá tatarsha, gá orısshanı sapırılıstırdı (I, 156).

- *Bik* yaqshı, - dep ornına Tayırov kelip turdı (I, 161).

- Xalqabad miynetkeshleri besh yıllıqını hújdan bilan *bejará-á*, *matur* kolxozlar *qura-a*, - dep isendirdi de hámmeniń atınan algıs aytıp, qızdıń qolın ıqlaslanıp qıstı (I, 162).

- *Mundıy-mundıy* bola, ayırını apar, - dep kúldi arbakesh tatar (I, 236).

Mısallardaǵı «*abzıy*» sózi «*taqsır*», «*ikan*» kómekshi sózi «*eken*», «*bik*» sózi «*dım*», «*bejará-á*» sózi «*orınlaymız*», «*matur*» sózi «*úlken, iri*», «*qura*» sózi «*quramız*», «*mundıy*» sózi «*bunday, onday, sonday*» mánilerin bildiredi hám bul mısallar shıǵarmadaǵı qaharmanlardıń tatar milleti wákılleri ekenligin ele de anıq kórsetip beriw, tillik ózgesheliklerin baytırw maqsetinde qollanılgan.

Solay etip, Sh.Seyitovtıń «Xalqabad» romanınıń tiliniń sózlik quramı óziniń ayırıqshalıǵı menen ajıralıp turadı. Jazıwshınıń shıǵarmasında qollanılgan óz sózlik qatlam hám basqa tillerden ózlestirilgen sózler úyrenildi, tuwısqan túrkiy tillerinen (ózbek, qazaq, túrkmen, tatar) kirgen sózlerdiń qollanılganı anıqlandı hám olardıń tillik ózgeshelikleri ashıp berildi.

Paydalanilgan ádebiyatlar:

1. Насыров Д.С., Бекбергенов А., Жәримбетов А. Русша-қарақалпақша лингвистикалық терминлер сөзлиги. –Нөкис.: Қарақалпақстан, 1979.
2. Ш.Сейитов. «Халқабад». Нөкис, Қарақалпақстан.1981.
3. Бердимуратов Е. Ҳазирги қарақалпақ тили. Лексикология. - Нөкис: 1994.
4. Доспанова Д. Жазыўшы Т.Қайыпбергеновтың орыс тилиндеги шығармаларының миллий лексикасы мәселесине. // Қарақалпақ тилиниң мәселелери. Илимий мақалалар топламы. Нөкис, 1999.
5. Юлдашев М.М. Бадий матнинг лингвопозтик тадқиқи. Филол. фан. докт...дис. автореф. –Ташкент.: 2009.

